

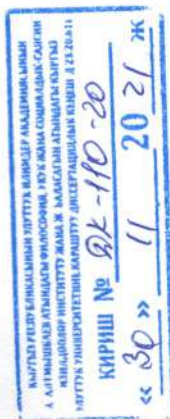
Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын А.Алтмышбаев атындагы философия, укук жана социалдык-саясий изилдөө Институту менен Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин алдында уюштурулган саясий жана социология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын коргоо боюнча түзүлгөн Д 23.20.611 Диссертациялык кеңешине Темирбекова Аселдин “Авторитардык башкаруу тоталитаризмден демократияга өтүү мезгилиндеги саясий процесстин мүнөзү катары (Кыргыз Республикасынын мисалында)” деген аталыштагы 23.00.02 - саясий институттар, процесстер жана технологиялар адистиги боюнча саясий илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн даярдалган диссертациясына карата 2-расмий оппонент, саясий илимдеринин кандидаты Эсенгул Чынаранын

ПИКИРИ

1. Диссертациянын темасынын актуалдуулугу жана анын жалпы илимий, жалпы мамлекеттик программалар (практиканын жана илимдин, техниканын өнүгүү таламдары) менен байланышы.

Темирбекова Аселдин “Авторитардык башкаруу тоталитаризмден демократияга өтүү мезгилиндеги саясий процесстин мүнөзү катары (Кыргыз Республикасынын мисалында)” деген темадагы 23.00.02 - саясий институттар, процесстер жана технологиялар адистиги боюнча саясий илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясынын кол жазмасы Кыргыз Республикасынын Улуттук Илимдер Академиясынын А.Алтмышбаев атындагы философия, укук жана социалдык-саясий изилдөө Институту менен Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин алдында уюштурулган саясий жана социология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын коргоо боюнча түзүлгөн Д.23.20.611 Диссертациялык Кеңешинин профилдик багытына туура келет.

Постсоветтик республикалардагы саясий процесстердин анализи коомдук аң сезимде авторитардык тенденциялардын күчөп баратканын көрсөтүүдө. Саясий атаандаштыктын азайышы, шайлоолордун формалдуулугу, көп партиялуулук системасынын алсыздыгы, коррупцияга баткан саясий элита, бизнестин мамлекеттик бийликке карата ишениминин төмөндүгү, мамлекеттик

кызматкерлердин мыйзамга эмес, тескерисинче, өзүнөн жогору турган башчыларына баш ийүү адатынын кулач жайышы, район менен облус, мекеме менен ишкана жетекчилерин жамаат тарабынан шайлоо сыяктуу демократиялык элементтердин жана процедуралардын жоюлушу ж.б. көптөгөн көрүнүштөр авторитаризмдин күчтүү экендигинен кабар берет. Ушундан улам демократиялык эмес саясий режимдерди жана авторитаризмдин улам пайда болуп жаткан жаңы формаларын изилдөөгө болгон окумуштуулардын кызыгуусу акыркы жылдары кескин жогорулады десек болот.

Бул диссертацияда авторитардык башкаруунун элементтеринин Кыргыз Республикасындагы саясий процесстерге тийгизген таасири ар тараптуу изилдөөгө алынган. Изилдөөнүн жыйынтыктары Кыргызстандагы саясий режимдин чыныгы табиятын таанып билүүгө өбөлгөлөрдү түзөт. Кыргызстанда мамлекеттик башкаруунун оптималдуу моделин издөө процесси дагы деле уланып жатканын эске алсак, анда бул теманын актуалдуулугу дагы көбүрөөк айкын болот.

2. Диссертацияда жетишилген илимий натыйжалар.

Темирбекова Аселдин саясий илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алууга талаптанып даярдалган диссертациялык ишинин кол жазмасында бир катар жаңы илимий-практикалык саясий жыйынтыктар алынган. Ал жетишкендиктер кыргыз саясий илимине белгилүү деңгээлде салым кошуп кыргыз саясий илиминин өнүгүшүнө да алгылыктуу таасир тийгизе алат. Алар төмөнкүлөр:

1-жыйынтык. Авторитаризмдин жана демократиялык эмес башкаруунун ар түрдүү формалары менен түрлөрүн изилдөөнүн теориялык негиздери иликтенди. Акыркы жылдары окумуштуулар тарабынан сунуш кылынган авторитардык саясий режимдердин жаңы классификациясы демократия жана авторитаризм түрүндөгү эки өлчөмдүү бөлүнүүнү колдонгон мурунку типтештирүүнүн айрым кемчиликтеринен ийгиликтүү арылды деп тыянак чыгарса болот. Саясий теоретиктердин жаңы иштеп чыгуулары артыкчылыктарга ээ, анткени алар радикалдуу демократия гана эмес, ошондой

эле өткөөл режим түрлөрүн, авторитардык субтүрлөрдүн алкагында кыймылдарды жана режимдердин демократиялык эмес бир түрүнөн авторитаризмдин башка түрүнө өзгөрүүнү эске алуу менен режимдик өтүүлөрдү аныктоого мүмкүндүк берет.

2-жыйынтык. Диссертациялык изилдөөлөр көрсөткөндөй коомчулуктун жаңы демократиялардан күтүлгөн үмүттөрү акталбай, чечилбеген маселелердин көптүгү үчүн көңүл калуусу өткөөл (transition) мезгилдин мүнөздүү белгилери болуп эсептелери аныкталган.

3-жыйынтык. Авторитаризмдин кыйрашы жарандардын арасында эйфорияны – балкыган сезимди жана энтузиазмды – шыктанууну жаратты. Бирок, жаңы пайда болгон демократиялык өкмөттөр чече албаган же чечүүгө мүмкүн болбогон өзөктүү көйгөйлөрдүн көптүгүнөн жаңы демократиялык коомго болгон ишеним жоголду, кайдыгерликке алып келди, демократиялык өкмөттүн ишмердигинен көңүл калуу жана фрустрация – бузулуу, айнуу күчөдү. Мындай көрүнүш алгачкы жолу 1979-жылы Испанияда байкалып «el desencanto» - көңүл калуу – деп аныкталган, анткени Испанияда 1969 –жылы келген Хуан Карлос дароо эле демократиялык мамлекетти түзгөн, ага чейин абдан катуу диктаторлук режим болгон.

4-жыйынтык. Аксы окуялары, 2005-жана 2010-жылдардагы күч менен бийлик алмашуулар өлкөдөгү авторитардык башкаруунун саясий процеске тийгизген терс таасиринин жыйынтыгы катары изилдөөгө алынган;

5-жыйынтык. Көз карандысыз Кыргызстандагы авторитардык режимдин калыптанышы жана өнүгүшү алгачкы жолу негизги баскычтарга бөлүнүп иликтенген;

6-жыйынтык. 2005-жылы 24-марттагы жана 2010-жылы 7-апрелдеги, эки революцияны тең Акаевдер түзгөн, Бакиевдер уланткан үй-бүлөлүк жана кландык кылмыштуу башкарууга каршы элдик нааразычылыктардын мааниси жагынан бир, ал эми формасы жагынан эки башка көрүнүшү катары кароо методологиялык туура ыкма болуп эсептелинери белгиленген.

Мааниси жагынан бир, бирок формасы жагынан эки башка дегенде, Акаевдерде

үй-бүлөлүк жана кландык форма болсо, Бакаевдерде кылмыштуулук орун да алган.

Ички бирдиктүүлүгүн баалоо жана актуалдуу маселелерди чечүүдө белгиленген натыйжалардын багытталынышы, теориялык жана колдонуудагы милдеттери.

Диссертант өз изилдөөсүндө ар бир жаңы алынган жыйынтыктарды, корутунду пикирлерди негиздүү жана ынанымдуу далилдей алган. Бул далилдер кыргыз саясий илиминде олуттуу мааниге ээ. Мисалы:

Биринчиден, коммунисттик тоталитаризмден либералдуу демократияга өтүүнүн объективдүү зарыл формасы катары саясий алдыңкы айдыңга авторитардык режим чыкты. Ушундан улам саясат таануучуларга, укук таануучуларга, жалпы эле коомдук илимдерди изилдеген окумуштууларга өткөөл мезгилдеги демократиялык эмес саясий режимдерди жана авторитаризмдин улам пайда болуп жаткан жаңы формаларын изилдөөгө негизги көңүлдү буруу сунушталган. 21кылымга чейин Хангтингтондун (Третья волна, 1991) деген эмгегинде баары бир баардык коомдор демократияга келет, бараткан жолунда ар кандай чайпалуулар болот, бирок акыры демократияга келет. Азыр болсо саясий илимде абсолюттук туура теория жана парадигма болбошу мумкун деген ой сунушталат.

Экинчиден, демократияга өтүү десе эле, анда өлкөдөгү башкы социалдык-экономикалык көйгөйлөр өзүнөн-өзү эле чечилип калбастыгын түшүнгөндөн кийин коомдун “авторитаризмге карата ностальгиясы - кусалык, каалоосу” – “ийгиликсиз” демократияга карата жооп катары чыкты. Демократияга карата балкыган сезимди көңүл калуу, бузулуу, кыжырдануу, апатия – кайдыгерлик, каалабоо, кайгы менен капа алмаштырды. Мына ушул себептерден улам дээрлик бардык постсоветтик республикаларда саясий системанын маятниги кескин түрдө экинчи бир четки чеккеооп кетти: гегемондук аткаруу бийлигине, анын тикетүзүмдөрүнө өттү. Башкача айтканда, тоталитаризмден либералдуу демократияга өтүүнүн объективдүү зарыл формасы катары саясий алдыңкы жайыкка авторитаризм чыккандыгы

жөнүндөгү жобо талдоого алынган.

Үчүнчүдөн, коомдогу стабилдүүлүк үчүн жана өнүгүүнүн демократиялык багытынан кайтпаш үчүн жаны келген демократиялык өкмөттөр (айтылан убада, багыттарынын негизинде демократиялык) өлкөдөгү көйгөйлөрдү чече албай, нааразычылык күчөгөн учурларда бийликти тынчтык жолу менен алмаштыруу боюнча саясий элитанын институтташтырылган ыкмалары менен мыйзамдуу механизмдерин иштеп чыгуу зарыл экендиги көрсөтүлгөн.

Төртүнчүдөн, ааламдашуунун оп тартма айлампасында руху күчтүү, маданияты бийик, биримдиктүү, жаратман улуттар гана өзү тандаган багыттан чыкпай, дүйнөлүк коомчулук менен тыкыз алакада болуп, бакубат турмушта жашап, кылымдардан бери аздектеген ата мурасын келечек муунга өткөрүп бере алат. Бул багыттар коомду демократиялаштырууга ыңгайлуу шарттарды түзөөрү аныкталган. Авторитардык башкаруу режиминин пайда болушу менен бирге, Кыргызстандын соңку жаңы тарыхынын мисалы көрсөткөндөй, өткөөл коомдордо, каатчылык мезгилинде да, кескин өзгөрүшүнө жана келечекке ишенбестик абалында ксенофобия (үчүнчү күчтөр коркунучу), маданий өзгөрүштөргө (көп түрдүү диндик радикализм, батыштык массалык маданияттын күчтүү таасири) жана этностук азчылыктарга карата сабырсыздык пайда боло тургандыгы изилдөөгө алынган. Бул демократияны куруу жолундагы кыйынчалыктар деп караса болот.

3. Диссертациядагы жетишилген илимий жыйынтыктардын практикалык мааниси.

Диссертациялык изилдөөнүн жыйынтыктары, илимий айлампага киргизилген эмпирикалык маалыматтар мамлекеттик бийлик органдары жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу тарабынан пайдаланылышы мүмкүн. Эгемен Кыргызстандын соңку жаңы саясий тарыхын жазууда, ошондой эле илимий-изилдөө мекемелеринин ишмердигинде, саясат таануу сабагын жана атайын курстар менен атайын семинарларды даярдоодо жана өтүүдө, мамлекеттик кызматкерлерди кесиптик кайра даярдоодо диссертациялык иликтөөлөрдүн жыйынтыктарын пайдалануу максатка ылайык келет.

Изилдөөнүн жыйынтыктары Кыргызстандагы саясий режимдин чыныгы табиятын таанып билүүгө өбөлгөлөрдү түзөт.

Каралып жаткан теманын илимий жыйынтыктарынын жаңычылдык деңгээли катары төмөнкүлөрдү белгилеп кетүүгө болот.

1-жыйынтык. Ата мекендик саясий илимде кыргыз тилиндеги алгачкы изилдөөлөрдүн бири. Анда саясий модернизация процессинде авторитардык башкаруунун элементтеринин саясий процеске тийгизген таасири иликтенген.

2-жыйынтык. Эгемендиктин алгачкы жылдарында коомдо пайда болгон демократияга карата балкыган сезимди көңүл калуу, бузулуу, кыжырдануу, апатия – кайдыгерлик, каалабоо, кайгы менен капа алмаштырды. Мына ушул себептерден улам дээрлик бардык постсоветтик республикаларда, анын ичинде Кыргызстанда да, саясий системанын маятниги кескин түрдө экинчи бир четки чекке ооп кетти: гегемондук аткаруу авторитаризм бийлигине, анын тике түзүмдөрүнө өткөндүгү белгиленген.

3-жыйынтык. “Демократия аралчасы” деп аталган эгемен Кыргызстанда башкаруунун авторитардык элементтери эгемендиктин алгачкы күндөрүнөн баштап эле орной баштаганы аныкталган, Аксы окуялары, 2005-жана 2010-жылдардагы күч менен бийлик алмашуулар өлкөдөгү авторитардык башкаруунун саясий процеске тийгизген терс таасиринин жыйынтыгы катары изилдөөгө алынган.

4-жыйынтык. Көз карандысыз Кыргызстандагы авторитардык режимдин калыптанышы жана өнүгүшү алгачкы жолу негизги баскычтарга бөлүнүп иликтенген.

5-жыйынтык. Кыргызстандын мамлекеттик башкаруунун парламенттик формасына карай багыт алууга карата болгон аракеттери өлкөдөгү авторитардык режимди алсыратуу жана демократиялык институттар менен механизмдерди бекемдөө маанисинде изилденген. Бул автордун изилдөөсүнүн дагы бир жаңычылдыгы болуп саналат.

6-жыйынтык. Өзүнчө алынган башкаруучу инсандын авторитардуулугун мүнөздөөдө анын догматизм (сенектик), башка ойго, башка

көз караш жана башкача аракеттерге чыдабастыгы, авторитардык баш ийдирүү, авторитардык агрессия, конвенционализм (макулдашуу) алкагында таанып билүү, кабылдоо сыяктуу кыял-жоруктардын жана жөндөмдөрүнүн жыйындысы түшүндүрүлөт. Тигил же бул лидерге жогорудагыдай мүнөздөр тиешелүү болсо, анда ал авторитардык режимге жан тартуусу мүмкүн деген калыптама сунушталган.

4. Диссертациядагы ар бир жыйынтыктын жана корутундунун (илимий жоболордун) негиздүүлүгү жана ынанымдуулук деңгээли

Темирбекова Аселдин “Авторитардык башкаруу тоталитаризмден демократияга өтүү мезгилиндеги саясий процесстин мүнөзү катары (Кыргыз Республикасынын мисалында)” деген темадагы 23.00.02. - Саясий институттар, процесстер жана технологиялар адистиги боюнча саясий илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын алуу үчүн талаптанып даярдалган диссертациясынын кол жазмасы жаңы булактарды илимий айлампага киргизүүнүн негизинде советтик тоталитаризмден демократияга өтүү мезгилиндеги авторитардык режимдин элементтеринин заманбап Кыргызстандагы саясий процесстерге тийгизген таасирин комплекстүү изилдөөгө алган илимий эмгек болуп саналат. Изилдөөнүн жыйынтыктары колдонулган саясий, тарыхый жана архивдик фактылар, эксперттик, социологиялык материалдары менен негизделген.

А.Темирбекова авторитардык саясий режимдин табиятын илимий талдоодо рационалдык тандоо теориясын, неоинституционализмди, системалуу анализ, бихевиоризмди, салыштырмалуу анализ ж.б. методологиялык негиз катары алган. (34-51 б.б.) Саясий илимдин теоретиктеринин жаңы иштеп чыгуулары артыкчылыктарга ээ, анткени алар радикалдуу демократия гана эмес, ошондой эле өткөөл режим түрлөрүн, авторитардык субтүрлөрдүн алкагында кыймылдарды жана режимдердин демократиялык эмес бир түрүнөн авторитаризмдин башка түрүнө өзгөрүүнү эске алуу менен режимдик өтүүлөрдү аныктоого мүмкүндүк берет. Бул режим түрлөрүнүн жаңы классификациясы, ошондой эле, кемчиликсиз

эместигин жана илимий талкууларга себеп болгонун да моюнга алуу керек. Ошентсе да, концепциялык ыкмалардын жана классификациялык схемалардын көп түрдүүлүгү заманбап демократиялык эмес режим түрлөрүн изилдөө милдетин жөнөкөйлөштүрөт деген тыянак чыгарса болот.

Авторитардык чагылуунун эки түрүн сүрөттөгөн. Биринчи түрү - тез экономикалык жана саясий өзгөрүшүнөн улам келип чыккан фундаменталисттик реакция. Бул жаңылыкты тануу жана эски маданий моделдердин ырастуулугун коргоо түрүндө чагылдырылган өзгөрүүлөргө жооп кайтаруу болуп саналат. Авторитардык чагылуунун экинчи түрү - бул күчтүү лидерлердин көзүнүн агы менен тең айланып сыйынуу. Терең ишенимсиздик жана алдын ала айта билүүгө мүмкүнсүздүктө темир эркине ээ жана көйгөйлөрдү чечүүгө, тартипти калыбына келтирүү жана коопсуздукту камсыз кылууга жөндөмдүү күчтүү лидерлерге ишенүүгө даярдык жаралат. Ошентип, авторитардык чагылуу, маданияттын бир бөлүгү болуу менен, каатчылык, коомдук кайра калыбын өзгөртүү абалында болгон коомдо, келечекке ишенбөө, учурдагыдан көңүл калуу күчтүү абройлуу бийлик адамына болгон муктаждыкты, кадимки маданий жана жүрүш-туруш тажрыйбасын сактоо зарылдыгынын пайда болушуна салым кошот. Авторитардуулуктун реакциясынын пайда болушу менен бирге, өткөөл коомдордо, каатчылык мезгилинде да, кескин өзгөрүшүнө жана келечекке ишенбестик абалында ксенофобия, маданий өзгөрүштөргө жана этностук азчылыктарга карата сабырсыздык пайда боло тургандыгын белгиленген.

Авторитардык чагылууну жоюунун натыйжасында бийлик менен кадыр-барктын бардык түрүнүн маанисинин төмөндөшү, өзүн-өзү көрсөтө билүүнүн, саясий катышуунун, келечекке ишенүүнүн артыкчылыгы, ошондой эле жашоо-турмушунун бакубаттуулугунун, жашоо сапаты, жекече өзүн-өзү көрсөтө билүүнүн артыкчылыгы пайда болот. Бул багыттар демократиялаштырууга жөндөмдүк түзүшөт.

“Авторитардык башкаруу Кыргыз Республикасындагы саясий процесстин мүнөзү катары” деген экинчи глава авторитардык режимдин

түптөлүү жана өнүгүү баскычтарын анализдөөгө арналган. Экинчи главада бүгүнкү күндөрдө мамлекеттик түзүлүштүн калкыбыздын кылым карытып келаткан тарыхый-маданий шартына туура келчү, демократиялык маанайдагы талаптарга толук жооп берүүчү ийкемдүү, шайкеш үлгүсүн издөө процесси жүрүп жатканы жана аны табуу дагы бир кыйла убакытка созулаары ачык эле көрүнүп калды деп белгиленген. Биздин коомго туура келчү саясий системанын формасын жана экономикалык кайра куруулардын заманбап моделин иштеп чыгуу жана аны ишке ашырууда Жогорку Кеңештин ролу жана орду өтө маанилүү (52-84-б.б.).

“Кыргызстанда парламенттик республиканы орнотуу аркылуу демократияны курууга багыт алуу жолу” деп аталган үчүнчү глава демократияны курууга карай татаал жолундагы “үч ашууну” жана парламенттик башкаруунун укуктук негиздерин орнотууга багытталган жаңы конституцияны анализдөөгө арналган.

Үчүнчү главадагы илимий изилдөөлөрдүн жыйынтыктары авторитардык режимди туруктуу кылган себептердин жана кесепеттердин бири-бири менен болгон байланыштарын, алар алып келүүчү кайгылуу, адамдардын өлүмү менен коштолгон саясий окуяларды Кыргызстандын соңку жаңы тарыхынын мисалында чагылдырууга мүмкүндүк берген (85-114 б.б.). Ошондой эле демократиялык эмес башкаруулурдын мындан ары да уланышына кандай факторлор таасир этиши мүмкүн экендиги да каралган. Кыргызстандын ичинде орун алган саясий процесстерди жана башкаруу режимдин түрлөрүн изилдегенде заманбап эл аралык мамилелерди, ааламдашуунун таасирлерин жана башка мамлекеттер топтогон тажрыйбаны эске алуу туура методологиялык усул экендиги дагы бир жолу тастыкталган (115-134 б.б.).

Диссертациялык изилдөөлөрдүн жыйынтыктары авторитардык режимди туруктуу кылган себептердин жана кесепеттердин бири-бири менен болгон байланыштарын, алар алып келүүчү кайгылуу, адамдардын өлүмү менен коштолгон саясий окуяларды Кыргызстандын соңку жаңы тарыхынын мисалында чагылдырууга мүмкүндүк берген. Ошондой эле демократиялык эмес

башкаруулурдын мындан ары да уланышына кандай факторлор таасир этиши мүмкүн экендиги да каралган. Кыргызстандын ичинде орун алган саясий процесстерди жана башкаруу режимдин түрлөрүн изилдегенде заманбап эл аралык мамилелерди, ааламдашуунун таасирлерин жана башка мамлекеттер топтогон тажрыйбаны эске алуу туура методологиялык усул экендиги дагы бир жолу тастыкталган.

Демек, диссертациянын илимий жана практикалык маанисин ачууда, изилдөөгө алынып чыгылган актуалдуу маселелерди чечүүдө иштин илимий жыйынтыктарынын ички биримдиги жана багыттуулугу толук жетишилген деп саноого болот.

5. Диссертациялык темага байланыштуу автордун жарык көргөн эмгектеринин мазмунунун диссертациянын илимий жыйынтыктарына, каралган жоболоруна, корутундусуна жооп бериши.

Диссертациянын мазмуну жана илимий жыйынтыктары бир катар эл аралык жана республикалык илимий-практикалык конференцияларда, илимий жыйнактарда апробацияланган. Илимий иш боюнча автордун 14 илимий макалалары, анын ичинен үчөө чет өлкөдөн жарыяланган.

Жарык көргөн илимий эмгектер диссертациянын мазмунуна төп келет жана КР ЖАК койгон талаптарга жооп берет. Диссертациялык иштин түзүмү изилдөөнүн негизги милдетине ылайык коюлган жана маселелерди логикалык ырааттуу чечүү менен аныкталат. Диссертация кириш сөздөн, жети бөлүктү камтыган үч главадан, корутундудан жана пайдаланылган адабияттардын тизмесинен турат.

6. Авторефераттын диссертациянын мазмунуна туура келиши

Автореферат диссертациянын мазмунуна толук туура келет, диссертацияда максаты жана милдеттерине авторефераттын текстинде чагылдырылган материалдар толук жооп берет. Автореферат кыргыз, орус жана англис тилинде идентивдүү резюмелер менен жабдылган.

7. Диссертациянын мазмунундагы жана аны жабдуудагы кемчилдиктер жана изденүүчүгө сунуштар.

Темирбекова Аселдин диссертациялык ишинде жогоруда көрсөтүлгөн жетишкендиктер менен катар эле, айрым бир мүчүлүштүктөр да орун алган. Ошондуктан талкуу жана каалоо иретинде төмөнкүлөрдү белгилөөгө болот: Теориалык парадигма так аныкталган эмес, жыйынтыктар бири бирине каршы келип калышы ыктымалдыгы жогору.

1. Теориалык парадигма так аныкталган эмес, жыйынтыктар бири бирине каршы келип калышы ыктымалдыгы жогору.

2. Текстин ичинде айрым бир грамматикалык каталарга жол берилген.

Бирок, аталган кемчиликтер диссертациянын жогорку илимий деңгээлин төмөндөтө албайт.

Жыйынтык пикир:

Темирбекова Аселдин “Авторитардык башкаруу тоталитаризмден демократияга өтүү мезгилиндеги саясий процесстин мүнөзү катары (Кыргыз Республикасынын мисалында)” деген темадагы 23.00.02 - саясий институттар, процесстер жана технологиялар адистиги боюнча саясий илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн даярдалган диссертациясынын кол жазмасы өз алдынча даярдалган, илимий жыйынтыктары ынанымдуу, кыргыз саясий илимине белгилүү деңгээлде салым кошо турган илимий эмгек болуп саналат. Ошондуктан анын автору саясий илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын алууга толук татыктуу деп эсептеймин.

**Экинчи расмий оппонент,
саясий илимдеринин кандидаты
Писнексус фондунун
Борбордук Азия боюнча
программдык башчысы**

28-ноябрь 2021-жыл

Эсенгул Чынара

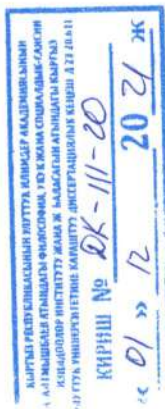
Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын А. Алтмышбаев атындагы философия, укук жана социалдык-саясий изилдөө Институту менен Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин алдында уюштурулган саясий жана социология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын коргоо боюнча түзүлгөн Д.23.20.611 Диссертациялык кеңешине Темирбекова Аселдин “Авторитардык башкаруу тоталитаризмден демократияга өтүү мезгилиндеги саясий процесстин мүнөзү катары (Кыргыз Республикасынын мисалында)” деген аталыштагы 23.00.02 - саясий институттар, процесстер жана технологиялар адистиги боюнча саясий илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн даярдалган диссертациясына карата 1-расмий оппонент, саясий илимдеринин доктору, профессор Сааданбеков Жумагул Сааданбековичтин

ПИКИРИ

1. Диссертациянын темасынын актуалдуулугу жана анын жалпы илимий, жалпы мамлекеттик программалар (практиканын жана илимдин, техниканын өнүгүү таламдары) менен байланышы.

Темирбекова Аселдин “Авторитардык башкаруу тоталитаризмден демократияга өтүү мезгилиндеги саясий процесстин мүнөзү катары (Кыргыз Республикасынын мисалында)” деген темадагы 23.00.02 - саясий институттар, процесстер жана технологиялар адистиги боюнча саясий илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясынын кол жазмасы Кыргыз Республикасынын Улуттук Илимдер Академиясынын А.Алтмышбаев атындагы философия, укук жана социалдык-саясий изилдөө Институту менен Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин алдында уюштурулган саясий жана социология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын коргоо боюнча түзүлгөн Д.23.20.611 Диссертациялык Кеңешинин профилдик багытына туура келет.

Саясий атаандаштыктын азайышы, шайлоолордун формалдуулугу, көп партиялуулук системасынын алсыздыгы, коррупцияга баткан саясий элита, бизнестин мамлекеттик бийликке карата ишениминин төмөндүгү, мамлекеттик кызматкерлердин мыйзамга эмес, тескерисинче, өзүнөн жогору турган башчыларына баш ийүү адатынын кулач жайышы, район менен облус, мекеме менен ишкана жетекчилерин жамаат тарабынан шайлоо сыяктуу демократиялык элементтердин жана процедуралардын жоюлушу ж.б. көптөгөн көрүнүштөр авторитаризмдин күчтүү экендигинен кабар берет.

Мамлекеттик башкаруунун бийликтердин үч бутакка бөлүнүшү жана алардын тең салмактуулугу, көп партиялуулук, парламентаризм сыяктуу демократиялык институттары жок өлкөдө жүргүзүлгөн саясий трансформациянын, рынок мамилелерине негизделген социалдык-экономикалык өзгөртүүлөрдүн жыйынтыгында авторитардык башкаруу саясий институттардын ишмердигинде белгилүү бир деңгээлде нормага айланып, көнүмүш эреже катары болуп калгандыгын көрүүгө болот.

С.Хантингтон белгилеген демократиялаштыруунун үчүнчү толкунунун (Третья волна. Демократизация в конце XX века. М.: РОССПЭН, 2003.370 с.) аякатшы менен дүйнө тоталитаризмден либералдуу демократияга өтүүнүн объективдүү зарыл формасы катары саясий алдыңкы айдыңга авторитаризм чыкканын мойнуна алууда десек туура болот. Ушундан улам демократиялык эмес саясий режимдерди жана авторитаризмдин улам пайда болуп жаткан жаңы формаларын изилдөөгө болгон окумуштуулардын кызыгуусу акыркы жылдары кескин жогорулады десек болот.

Өзгөчө, постсоветтик республикалардагы, Борбордук Азия, анын ичинен Кыргызстандагы саясий процесстер демократиялык эмес саясий режимдердин көз карашынан алып караганда изилдөөчүлүк кызыгууну туудураары шексиз. Кыргызстанда жана анын чегинен тышкаары да, акыркы жылдары авторитаризмдин жаңы формаларына жана анын ар кандай көрүнүштөрүнө арналып жарык көргөн илимий жана илимий-популисттик макалалардын санынын көптүгү буга мисал жана далил болуп эсептелет. Бул изилдөөлөрдүн теориялык жана изилдөөчүлүк ыкмалары ды ар кылдуу жана көп түрдүү.

Темирбекова Аселдин бул диссертациясында авторитардык башкаруунун элементтеринин Кыргыз Республикасындагы саясий процесстерге тийгизген таасири ар тараптуу изилдөөгө алынган. Изилдөөнүн жыйынтыктары Кыргызстандагы саясий режимдин чыныгы табиятын таанып билүүгө өбөлгөлөрдү түзөт. Кыргызстанда мамлекеттик башкаруунун оптималдуу моделин издөө процесси дагы деле уланып жатканын эске алсак, анда бул теманын актуалдуулугу дагы көбүрөөк айкын болот.

2. Диссертацияда жетишилген илимий натыйжалар:

Темирбекова Аселдин саясий илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алууга талаптанып даярдалган диссертациялык ишинин кол жазмасында бир катар жаңы илимий-практикалык саясий жыйынтыктар алынган. Ал жетишкендиктер кыргыз саясий илимине белгилүү деңгээлде салым кошуп кыргыз саясий илиминин өнүгүшүнө да алгылыктуу таасир тийгизе алат. Алар төмөнкүлөр:

1-жыйынтык. Ата мекендик саясий илимде кыргыз тилиндеги алгачкы изилдөөлөрдүн бири. Анда саясий модернизация процессинде авторитардык

башкаруунун элементтеринин саясий процеске тийгизген таасири иликтенген;

2-жыйынтык. “Демократия аралчасы” деп аталган эгемен Кыргызстанда башкаруунун авторитардык элементтери эгемендиктин алгачкы күндөрүнөн баштап эле орной баштаганы аныкталган;

3-жыйынтык. -Кыргызстандагы постсоветтик авторитаризмдин өнүгүү өбөлгөлөрү жана логикасы изилденген;

4-жыйынтык. -Аксы окуялары, 2005-жана 2010-жылдардагы күч менен бийлик алмашуулар өлкөдөгү авторитардык башкаруунун саясий процеске тийгизген терс таасиринин жыйынтыгы катары изилдөөгө алынган;

5-жыйынтык. - Көз карандысыз Кыргызстандагы авторитардык режимдин калыптанышы жана өнүгүшү алгачкы жолу негизги баскычтарга бөлүнүп иликтенген;

6-жыйынтык. - Кыргызстандын мамлекеттик башкаруунун парламенттик формасына карай багыт алышы өлкөдөгү авторитардык режимди алсыратуу жана демократиялык институттар менен механизмдерди бекемдөө маанисинде изилденген;

7-жыйынтык. -Заманбап Кыргызстандагы стабилдүүлүк менен ынтымакка терс таасир берүүчү авторитардык башкаруунун көйгөйлүү жактары иликтенген.

3. Ички бирдиктүүлүгүн баалоо жана актуалдуу маселелерди чечүүдө белгиленген натыйжалардын багытталынышы, теориялык жана прикладдык милдеттери.

Диссертант изилдөөсүндө ар бир жаңы алынган жыйынтыктарды, корутунду пикирлерди негиздүү жана ынанымдуу далилдей алган. Бул далилдер кыргыз саясий илиминде олуттуу мааниге ээ. Мисалы:

Биринчиден, эреже катары, постсоветтик авторитаризмди талдоонун изилдөө көйгөйлөрүнөн улам "саясий режим" категориясын шайлоо жараянынын сапаттык жана атаандаштыктын бир өлчөмдүү мерчемдин чегинде гана карап чыгуу аз натыйжа берчүдөй. Ошондуктан, бул изилдөөдө, саясий режим бийлик кызматтарына жетүү каналдарын жөнгө салуучу жана мамлекеттик башкаруунун моделин калыптандыруучу расмий жана расмий эмес эрежелердин жыйындысы катары аныкталган.

Экинчиден, демократияга өтүү десе эле, анда өлкөдөгү башкы социалдык-экономикалык көйгөйлөр өзүнөн-өзү эле чечилип калбастыгын түшүнгөндөн кийин коомдун “авторитаризмге карата ностальгиясы - кусалык, каалоосу” – “ийгиликсиз” демократияга карата жооп катары чыкты. Демократияга карата балкыган сезимди көңүл калуу, бузулуу, кыжырдануу, апатия – кайдыгерлик, каалабоо, кайгы менен капа алмаштырды. Мына ушул себептерден улам

дээрлик бардык постсоветтик республикаларда саясий системанын маятниги кескин түрдө экинчи бир четки чеккеооп кетти: гегемондук аткаруу бийлигине, анын тикетүзүмдөрүнө өттү. Башкача айтканда, тоталитаризмден либералдуу демократияга өтүүнүн объективдүү зарыл формасы катары саясий алдыңкы жайыкка авторитаризм чыккандыгы жөнүндөгү жобо талдоого алынган.

Үчүнчүдөн, авторитардык башкаруу режиминин пайда болушу менен бирге, Кыргызстандын соңку жаңы тарыхынын мисалы көрсөткөндөй, өткөөл коомдордо, каатчылык мезгилинде да, кескин өзгөрүшүнө жана келечекке ишенбестик абалында ксенофобия (үчүнчү күчтөр коркунучу), маданий өзгөрүштөргө (көп түрдүү диндик радикализм, батыштык массалык маданияттын күчтүү таасири) жана этностук азчылыктарга карата сабырсыздык пайда боло тургандыгы изилдөөгө алынган.

Төртүнчүдөн, Мыйзамдуулук гана, атка минерлердин мыйзам алдындагы толук жоопкерчилиги гана, бийликтин толук ачыктыгы менен адилеттүүлүгү гана элдин мамлекеттик бийликке карата ишенимин кайтарып, көп улуттуу өлкөнүн ынтымагы менен биримдигин кепилдей алат. Ааламдашуунун оп тартма айлампасында руху күчтүү, маданияты бийик, биримдиктүү, жаратман улуттар гана өзү тандаган багыттан чыкпай, дүйнөлүк коомчулук менен тыкыз алакада болуп, бакубат турмушта жашап, кылымдардан бери аздектеген ата мурасын келечек муунга өткөрүп бере алат. Бул багыттар коомду демократиялаштырууга ыңгайлуу шарттарды түзөөрү аныкталган.

3. Диссертациядагы жетишилген илимий жыйынтыктардын практикалык мааниси.

Диссертациялык изилдөөнүн жыйынтыктары, илимий айлампага киргизилген эмпирикалык маалыматтар мамлекеттик бийлик органдары жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу тарабынан пайдаланылышы мүмкүн. Эгемен Кыргызстандын соңку жаңы саясий тарыхын жазууда, ошондой эле илимий-изилдөө мекемелеринин ишмердигинде, саясат таануу сабагын жана атайын курстар менен атайын семинарларды даярдоодо жана өтүүдө, мамлекеттик кызматкерлерди кесиптик кайра даярдоодо диссертациялык иликтөөлөрдүн жыйынтыктарын пайдалануу максатка ылайык келет. Изилдөөнүн жыйынтыктары Кыргызстандагы саясий режимдин чыныгы табиятын таанып билүүгө өбөлгөлөрдү түзөт.

Каралып жаткан теманын илимий жыйынтыктарынын жаңычылдык деңгээли катары төмөнкүлөрдү белгилеп кетүүгө болот.

1-жыйынтык. Ата мекендик саясий илимде кыргыз тилиндеги алгачкы изилдөөлөрдүн бири. Анда саясий модернизация процессинде авторитардык башкаруунун элементтеринин саясий процеске тийгизген таасири иликтенген;

2-жыйынтык. “Демократия аралчасы” деп аталган эгемен Кыргызстанда

башкаруунун авторитардык элементтери эгемендиктин алгачкы күндөрүнөн баштап эле орной баштаганы аныкталган, Кыргызстандагы постсоветтик авторитаризмдин өнүгүү өбөлгөлөрү жана логикасы изилденген, муну автордун илимий ишинин негизги жаңылыгы катары эсептөөгө болот.

3-жыйынтык. Аксы окуялары, 2005-жана 2010-жылдардагы күч менен бийлик алмашуулар өлкөдөгү авторитардык башкаруунун саясий процеске тийгизген терс таасиринин жыйынтыгы катары изилдөөгө алынган;

4-жыйынтык. Көз карандысыз Кыргызстандагы авторитардык режимдин калыптанышы жана өнүгүшү алгачкы жолу негизги баскычтарга бөлүнүп иликтенди;

5-жыйынтык. Кыргызстандын мамлекеттик башкаруунун парламенттик формасына карай багыт алууга карата болгон аракеттери өлкөдөгү авторитардык режимди алсыратуу жана демократиялык институттар менен механизмдерди бекемдөө маанисинде изилденген. Бул автордун изилдөөсүнүн дагы бир жаңычылдыгы болуп саналат.

Демек, автордун бул эмгегин булактык материалдарга негизделген ынанымдуу далилдер менен коштолгон, өз алдынча жана жогорку илимий деңгээлде даярдалган диссертациялык иш деп эсептөөгө болот. Бул аракет иштин ар бир жыйынтыгынын жана корутундусунун негиздүүлүгүн, ынанымдуулугун, далилдүүлүгүн ырастап турат.

4. Диссертациядагы ар бир жыйынтыктын жана корутундунун (илимий жоболордун) негиздүүлүгү жана ынанымдуулук деңгээли

Темирбекова Аселдин “Авторитардык башкаруу тоталитаризмден демократияга өтүү мезгилиндеги саясий процесстин мүнөзү катары (Кыргыз Республикасынын мисалында)” деген темадагы 23.00.02. - Саясий институттар, процесстер жана технологиялар адистиги боюнча саясий илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын алуу үчүн талаптанып даярдалган диссертациясынын кол жазмасы жаңы булактарды илимий айлампага киргизүүнүн негизинде советтик тоталитаризмден демократияга өтүү мезгилиндеги авторитардык режимдин элементтеринин заманбап Кыргызстандагы саясий процесстерге тийгизген таасирин комплекстүү изилдөөгө алган илимий эмгек болуп саналат. Изилдөөнүн жыйынтыктары колдонулган саясий, тарыхый жана архивдик фактылар, эксперттик, социологиялык материалдары менен негизделген.

А. Темирбекова авторитардык саясий режимдин табиятын илимий талдоодо рационалдык тандоо теориясын, неонституционализмди, системалуу анализ, бихевиоризмди, салыштырмалуу анализ ж.б. методологиялык негиз катары алган. (34-51 б.б.)

Саясий илимдерде демократияны теориялоонун узак салты бар, ал эми

авторитаризм акыркы мезгилге чейин демократиянын негизги мүнөздөмөлөрүнө ылайык келбеген режимдин бардык түрлөрү камтылган калдыктык категория катары саналып келген. Натыйжада, авторитаризмдин элементтери жана белгилери жетиштүү түрдө тутумдаштырылбаган жана концептуалдуу негизделбеген бойдон калууда. Азыркы учурда окумуштуулар тарабынан иштелип чыккан авторитардык режимдердин жаңы типтерин бардык диапазонун негизги классификацилык критерийлерге ылайык шайлоочулук (электоралдык, элиталардын атаандаштыгын), актордук (жогорку бийлик орундарына ээ болуп жана башкы саясий чечимдерди кабыл алган негизги саясий оюнчулардын призмасы аркылуу каралат) жана институционалдык (саясий партиялардын жана шайлоо институтунун режимдин ишке ашуусундагы ролу жана бийликти мурастап берүүнүн бар же жок экендиги сыяктуу белгилер) деп бөлүүгө болот.

Акыркы жылдары окумуштуулар тарабынан сунуш кылынган авторитардык саясий режимдердин жаңы классификациясы демократия жана авторитаризм түрүндөгү эки өлчөмдүү бөлүнүүнү колдонгон мурунку типтештирүүнүн айрым кемчиликтеринен ийгиликтүү арылды деп тыянак чыгарса болот.

Постсоветтик авторитардык режимдик калыптарды талдоодогу жана классификациялоодогу азыркы учурдагы өзгөчө таасирлүү багыт катары башаты М. Вебердин саясий социологиясынын усулдук жоболору менен байланышкан неопатримониализм парадигмасы орногон.

М. Вебер саясий өкүмчүлүктүн патримониалдык (латын тилинен "patrimonium" - мурастык, уруктук менчик) түрүн биринчи жолу теориялык негиздеп чыккан. (26-27-б.б.)

Саясий режимдерди изилдөө саясат таануу илиминдеги негизги маселелердин бири болуп эсептелинет. Биринчи главада (34-б.) диссертант белгилегендей Эгемендик жылдарында демократия жана демократташтыруу жараянына, башкача айтканда позитивдерге көп көңүл бурулуп, ал эми авторитаризм жана аны пайда кылган өбөлгөлөргө, башкача айтканда негативдерге окумуштуулар тарабынан аз көңүл бурулуп келгендиги байкалат. Тоталитардык саясий режимден демократияга өтүүнүн көптөгөн теориялары менен концепциялары бар экендиги белгилүү. Алардын ичинде "өнүгүүнүн авторитаризми" же болбосо "башкарылма демократия" теориясы да бар деп жазат автор (36-б.).

"Авторитардык башкаруу Кыргыз Республикасындагы саясий процесстин мүнөзү катары" деген экинчи глава авторитардык режимдин түптөлүү жана өнүгүү баскычтарын анализдөөгө арналган. Экинчи главада бүгүнкү күндөрдө мамлекеттик түзүлүштүн калкыбыздын кылым карытып келаткан тарыхый-

маданий шартына туура келчү, демократиялык маанайдагы талаптарга толук жооп берүүчү ийкемдүү, шайкеш үлгүсүн издөө процесси жүрүп жатканы жана аны табуу дагы бир кыйла убакытка созулаары ачык эле көрүнүп калды деп белгиленген. Биздин коомго туура келчү саясий системанын формасын жана экономикалык кайра куруулардын заманбап моделин иштеп чыгуу жана аны ишке ашырууда Жогорку Кеңештин ролу жана орду өтө маанилүү (52-84-б.б.).

“Кыргызстанда парламенттик республиканы орнотуу аркылуу демократияны курууга багыт алуу жолу” деп аталган үчүнчү глава демократияны курууга карай татаал жолундагы “үч ашууну” жана парламенттик башкаруунун укуктук негиздерин орнотууга багытталган жаңы конституцияны анализдөөгө арналган.

Үчүнчү главадагы илимийизилдөөлөрдүн жыйынтыктары авторитардык режимди туруктуу кылган себептердин жана кесепеттердин бири-бири менен болгон байланыштарын, алар алып келүүчү кайгылуу, адамдардын өлүмү менен коштолгон саясий окуяларды Кыргызстандын соңку жаңы тарыхынын мисалында чагылдырууга мүмкүндүк берген (85-114 б.б.). Ошондой эле демократиялык эмес башкаруулурдын мындан ары да уланышына кандай факторлор таасир этиши мүмкүн экендиги да каралган. Кыргызстандын ичинде орун алган саясий процесстерди жана башкаруу режимдин түрлөрүн изилдегенде заманбап эл аралык мамилелерди, ааламдашуунун таасирлерин жана башка мамлекеттер топтогон тажрыйбаны эске алуу туура методологиялык усул экендиги дагы бир жолу тастыкталган (115-134 б.б.).

Демек, диссертациянын илимий жана практикалык маанисин ачууда, изилдөөгө алынып чыгылган актуалдуу маселелерди чечүүдө иштин илимий жыйынтыктарынын ички биримдиги жана багыттуулугу толук жетишилген деп саноого болот.

5. Диссертациялык темага байланыштуу автордун жарык көргөн эмгектеринин мазмунунун диссертациянын илимий жыйынтыктарына, каралган жоболоруна, корутундусуна жооп бериши.

Диссертациянын мазмуну жана илимий жыйынтыктар бир катар эл аралык жана республикалык илимий-практикалык конференцияларда, илимий жыйнактарда апробацияланган. Илимий иш боюнча автордун 12 илимий макалалары, анын ичинен үчөө чет өлкөдөн жарыяланган.

Жарык көргөн илимий эмгектер диссертациянын мазмунуна төп келет жана КР ЖАК койгон талаптарга жооп берет. Диссертациялык иштин түзүмү изилдөөнүн негизги милдетине ылайык коюлган жана маселелерди логикалык ырааттуу чечүү менен аныкталат. Диссертация кириш сөздөн, жети бөлүктү камтыган үч главадан, корутундудан жана пайдаланылган адабияттардын тизмесинен турат.

6. Авторефераттын диссертациянын мазмунуна туура келиши

Автореферат диссертациянын мазмунуна толук туура келет, диссертацияда максаты жана милдеттерине авторефераттын текстинде чагылдырылган материалдар толук жооп берет. Автореферат кыргыз, орус жана англис тилинде идентивдүү резюмелер менен жабдылган.

7. Диссертациянын мазмунундагы жана аны жабдуудагы кемчилдиктер жана изденүүчүгө сунуштар.

Темирбекова Аселдиндиссертациялык ишинде жогоруда көрсөтүлгөн жетишкендиктер менен катар эле, айрым бир мүчүлүштүктөр да орун алган. Ошондуктан талкуу жана каалоо иретинде төмөнкүлөрдү белгилөөгө болот:

1. Демократиялык эмес саясий режимдердин авторитардык режимден башка көптөгөн түрлөрү толук берилген эмес.
2. Диссертацияда кээ бир параграфтарда илимий хронологиялык принцип так сакталган эмес (3 глава).
3. Текстин ичинде айрым бир грамматикалык каталарга жол берилген.

Бирок, аталган кемчиликтер диссертациянын жогорку илимий деңгээлин төмөндөтө албайт.

Жыйынтык пикир:

Темирбекова Аселдин “Авторитардык башкаруу тоталитаризмден демократияга өтүү мезгилиндеги саясий процесстин мүнөзү катары (Кыргыз Республикасынын мисалында)” деген темадагы 23.00.02 - саясий институттар, процесстер жана технологиялар адистиги боюнча саясий илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн даярдалган диссертациясынын кол жазмасы өз алдынча даярдалган илимий жыйынтыктары ынанымдуу, кыргыз саясий илимине белгилүү деңгээлде салым кошо турган илимий эмгек болуп саналат. Ошондуктан анын автору саясий илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын алууга толук татыктуу деп эсептеймин.

**Биринчи расмий компонент,
Саясий илимдеринин доктору,
профессор**

Ж. Сааданбеков

Сааданбеков Ж.С.

“ 01 ” 12 2021-жыл